

І.О. Хромов

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНСЬКИМ ЗЕРНОМ У ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

Розглянуто існуючий на початку непу порядок заготівлі та підготовки українського збіжжя до експорту. Розкрито процедури митної обробки зерна при вивозі з України і ввозі в європейські країни. Висвітлено порядок продажу зерна на зарубіжних ринках. Рекомендовано враховувати власний економічний досвід з організації експортної торгівлі зерном на сучасному етапі ринкового господарювання.

Ключові слова: нова економічна політика (неп), хліб, зерно, збіжжя, експорт, імпорт, мито, збори, торгівля.

Постановка проблеми. Протягом багатьох століть зерно було однією з основних статей українського експорту. Під час нової економічної політики воно знову почало надходити до Європи. Нетривалий час експортна торгівля хлібом була загальною справою працівників Укрзовнішдержторгу, провідних державних і кооперативних установ – заготівельників зерна. Продаж збіжжя іноземним покупцям здійснювався за сталу валюту, приносив українським експортерам значний зиск.

Керівництво СРСР, розглядаючи хлібоекспорт як джерело надходження в радянську країну конвертованої валюти, доручило спеціально створеному наприкінці 1923 р. акціонерному товариству «Експортхліб» здійснювати експортні операції з хлібом. Для України це означало втрату можливості самостійно продавати зерно на зарубіжних ринках.

Сьогодні в незалежній Україні знов приступили до експорту власного хліба. Ось чому вітчизняним експортерам ко-

рисно знати і враховувати історичний досвід організації зовнішньої торгівлі зерном.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій, присвячених торгівлі зерном на зарубіжних ринках виконано автором у статті «Експорт хліба з України в роки непу», надрукованій у тогорічному збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» (Вип. 45).

Мета дослідження. Представлена публікація є продовженням досліджень автора за вказаною темою і має за мету розкрити діючий у перші роки непу порядок вивозу зерна за межі України та його продажу зарубіжним покупцям.

Виклад основного матеріалу. Нова економічна політика в Україні розпочалася навесні 1921 р. Держава, залишаючи за собою командні висоти – землю, крупну промисловість, банки, грошову емісію і зовнішню торгівлю, пішла на суттєві поступки селянству. На екстремному засіданні ВУЦВК 27 березня 1921 р. був прийнятий декрет про введення в Україні продовольчого податку. Відповідно до нового закону заготівельний обсяг зерна склав 117 млн замість 160 млн пудів, передбачених раніше продрозверсткою 1920/21 р. Було встановлено критерії розрахунку податку, виходячи з кількості ріллі і числа їдців у селянських господарствах [14, № 10, ст. 265].

Нові умови оподаткування сільських господарств, дозвіл селянам продавати залишки хліба на вільному ринку сприяли піднесенню продуктивності праці у рільництві. Вже у 1922 р. в Україні голод було подолано і з'явилась можливість знов приступити до експорту зерна в Європу.

22 березня 1922 р. в республіці було створено Управління уповноваженого народного комісаріату РСФРР (пізніше – СРСР) із зовнішньої торгівлі. Деякий час Управління уповноваженого НКЗТ при Раднаркомі УСРР одноосібно володіло усією повнотою повноважень із зовнішньої торгівлі. Працівники управління виїжджали до європейських країн, з якими у РСФРР були укладені міжнародні торговельні договори, де здійснювали продаж вітчизняних товарів (головним чином

продукти тваринництва) і закупівлю потрібних республіці матеріалів і техніки.

У зв'язку з поступовим розширенням переліку і обсягу товарів, прийнятних до експорту, функції Управління уповНКЗТ дещо змінилися. Воно почало залучати до виконання експортно-імпортних операцій інших виконавців, а само зосередило увагу на плануванні та аналізі результатів міжнародної торгівлі, здійснювало дозвільні та контрольні функції відносно нових учасників зовнішньоторговельної діяльності.

30 серпня 1922 р. за ініціативою Управління уповНКЗТ у Харкові – тогочасній столиці УСРР було засновано Українську Державну контору з експорту та імпорту (Укрзовнішдержторг). Вона мала діяти на засадах комерційного розрахунку при заготівлі усередині республіки і продажу поза її межами експортних товарів, закупівлі придбаних за кордоном предметів імпорту. В усіх губернських центрах і великих повітових містах почали діяти відділення-контори і агентства Укрзовнішдержторгу.

За дорученням Управління уповНКЗТ Укрзовнішдержторг відкрив торгові представництва (торгпредства) у Лондоні, Берліні, Римі, Варшаві, Празі, Ризі, Константинополі та Самсуні. 17 січня 1923 р. при Укрзовнішдержторгу було створено хлібо-експортний відділ, що очолив діяльність із заготівлі усередині й продажу українського зерна за межами України.

Разом з Укрзовнішдержторгом і його мережею місцевих відділень у експортній торгівлі зерном могли брати участь державні установи, кооперація, акціонерні товариства і, навіть, приватні підприємства. При цьому управління уповНКЗТ ретельно вивчало заявки потенціальних суб'єктів зовнішньої торгівлі і в разі задоволення відповідних вимог надавало їм ліцензії, що засвідчували право займатися хлібоекспортом. Наприклад, у 1922/23 р. такі документи одержали Держбанк, Українбанк, Укрхліб, Хлібопродукт, Всеукрторгпром, Укрмут, Сільський Господар, Вукоспілка, ВАКОТ і Село-техніка.

Установи і організації, причетні до хлібоекспорту, відряджали своїх представників у сільську глибинку для придбання зайвого збіжжя за готівку у хліборобів. Так, наприклад, восени

1922 р. Миколаївська контора Укрзовнішдержторгу витратила на закупівлю у селян зерна 12 млрд радянських карбованців випуску того ж самого року. Крім оплати зерна у цю суму увійшли витрати на оренду хур, придбання мішкотари, виконання вантажно-розвантажувальних робіт, охорону збіжжя, харчування і тимчасове проживання у сільській місцевості [10, с. 19]. Другим істотним джерелом заготівлі хліба на експорт були ярмарки, що поновилися в Україні у перші роки непу. Наприклад, у січні 1923 р. Держбанк під час проведення Контрактового ярмарку в Києві придбав 5 вагонів зерна у колектива землевласників з Ольшанської волості [19, с. 19]. Хлібний відділ Укрзовнішдержторгу там саме уклав угоду з Транспортним споживчим товариством Донецької залізниці щодо закупки 30 тис. пудів жита [21, с. 18].

Придбане для експорту зерно заготівельники за свій рахунок перевозили гужовим, річковим чи залізничним транспортом до митниць, що були розташовані на кордонах України. Хоч мережа митних пунктів в Україні була достатньо розгалуженою, найбільший обсяг хлібоекспорту здійснювався через митниці в Миколаївському та Одеському морських портах, що пояснювалось наступним. У Миколаєві ще в 1893 р. було збудовано портовий елеватор місткістю 1760 тис. пудів [4, с. 28]. Елеватор був забезпечений удосконаленими пристроями для вивантаження і засипки зерна у засіки, зважування, очищення, сортування і провітрювання, а також для навантаження зерна у пароплави чи вагони [4, с. 32]. Ось чому Миколаївський порт повністю відповідав технічним умовам щодо збереження зерна, призначеного на експорт. Що стосується Одеського порту, то він взагалі був визнаний базовим на Чорному морі, оскільки приймав різні типи пароплавів, мав під'їзну залізничну колію, а поблизу були розташовані амбари для зерна.

Привезене на митницю зерно підлягало ретельному огляду, що здійснювали спочатку бракувальники, а з середині 1923 р. фахівці Державної хлібної інспекції при НКЗТ СРСР.

Хліб, призначений до вивозу в інші країни, мав відповідати кондиціям наведеним нижче.

Таблиця 1. Базисні кондиції експортного збіжжя

Назва хлібів	Натура, в золотниках	Смітьова домішка, %	Зернова домішка, %	Домішка шкідників, %	Вологість, %
Пшениця:					
- озима	124	2	8	0,2	13,3
- яра м'яка	124	3	5	0,3	13,5
- яра тверда	123	3	5	0,3	13,5
Жито озиме	117	3	5	0,3	13,7
Ячмінь	94	3	5	0,3	12,7
Овес	70	3	5	0,3	13,9

Джерело: Соловей Д. Заготівля та збут хліба на Україні року 1926–27. Матеріали до вивчення хлібної торгівлі пореволюційної доби / Д. Соловей, І. Лебединський. – Харків : Видання ЦСУ УСРР, 1929. – С. 27.

З наведених даних видно наступне. Призначене до експорту зерно мало бути повномірним. Один літр зерна повинен був важити не менш передбаченої норми у золотниках. Враховуючи, що один золотник дорівнює 4,265 грами, допустима вага літру озимої пшениці становила щонайменше 528,86 грамів, а вівсу – 298,55 г. Домішки пилу і камінців у зерні не могли перевищувати 2–3% від загальної маси. Наявність у зерновій партії так званого суржику – збіжжя інших культур – допускалася на рівні 5% для більшості хлібів за винятком озимої пшениці, для якої норма домішки становила 8 відсотків. У зерні не могло бути довгоносиків і кліщів понад 0,3%, для озимої пшениці – 0,2% до усієї маси. Вологість зерна передбачалася в діапазоні від 12,7% для ячменю, до 13,9% – для вівса.

Бракувальники та хлібні інспектори відбирали проби зерна, виконували аналіз і, в разі відповідності базисним кондиціям видавали експортерам сертифікати, що засвідчували необхідну якість хліба, підготовленого до експорту. Вартість перевірки якості зерна становила 0,1 коп. золотом за пуд [22,

с. 7]. Експортери компенсували працівникам прикордонних станцій і морських портів витрати з вивантаження зерна з прибулого до них транспорту, розраховувалися за зберігання збіжжя в амбарах на товарних дворах і пристанях. Зерно підлягало митній обробці.

Згідно постанови Раднаркому УСРР від 20 квітня 1922 р. (протокол № 24) вивізне мито на хліб у зерні становило 2 копійки золотом з пуду – брутто [6, с. 32].

3 липня 1923 р. експортери хліба мали сплачувати цільовий податок у розмірі 1 коп. золотом з пуду ячменя, вівса і кукурудзи, 3 золотих копійки з одного пуду жита і пшениці. Цільовий податок призначався для покриття витрат по обладнанню портів і під'їзних колій [8, с. 14]. Держава також стягувала з експортерів збір на подолання наслідків голоду (табл. 2).

Таблиця 2. Розмір збору з експортерів товарів на подолання наслідків голоду в Україні, зол. крб

Вартість товарів, тис. крб	З державних і кооперативних підприємств	З приватних підприємств і осіб
до 1,0	0,10	0,25
1,0 – 10,0	0,15	0,35
10,0 – 25,0	0,20	0,45
25,0 – 50,0	0,25	0,50
.....
до 1000	0,45	0,80
понад 1000	0,50	0,95

Джерело: Постановление ВУЦИК от 9 июня 1923 г. «О сборе в пользу ЦК Последгол с экспортных и импортных товаров» / Вестник Внешней Торговли Украины. – 1923. – № 31. – С. 22.

З експортерів брали збір на ліквідацію безграмотності населення, що становив 2% до вартості товару, стягували гербовий збір (0,1%) за оформлення документів, потрібних при вивозі хліба за межі республіки [22, с. 2]. Крім того, експорте-

ри сплачували місцевий попудовий збір (0,1%), що поповнював бюджети міст, на території яких діяли вантажо-перевантажувальні комплекси і митниці [22, с. 7].

Підготовлене до ліквідного стану зерно експортери за свої кошти вивозили через суходільні та морські кордони до зарубіжних країн, де були відкриті торгпредства Укрзовнішдержторгу. Доставку суходолом здійснював залізничний транспорт, що транзитом безмитно пересікав територію проміжних країн, таких як Польща, Чехословаччина, Угорщина і Румунія. Оплата вантажоперевезень здійснювалась за міжнародними тарифами.

Перевезення зерна з портів України до портів європейських держав відбувалося морським транспортом. Із-за відсутності в Україні на початку непу власного торгового флоту експортерам приходилося фрахтувати англійські, голландські, італійські або грецькі пароплави, розраховуючись з іноземними судновласниками валютою за фрахтовими ставками. Доставлене у Європу українське збіжжя знов підлягало огляду з боку іноземних експертів. У більшості випадків ніяких претензій до якості вони не висували, бо українське зерно за своїми кондиціями повністю відповідало міжнародним вимогам.

На початку 20-х років ХХ ст. у Великобританії, Голландії, Польщі та Чехословаччині мита за довіз зерна не стягували, що трохи скорочувало витрати експортерів. Італія та Німеччина навпаки, встановили у себе увізне мито, яке приходилося сплачувати. Так, в Італії за 100 кг жита треба було внести у касу митниці 1,5 ліри, вівса – 4,0, пшениці – 7,5, а ячменю – 8,0 лір [11, с. 145]. У Німеччині митні ставки з довозу основних зернових культур становили у середньому 7 марок за центнер [11, с. 125].

Після здійснення приймальних операцій зерно вивантажували із міжнародного транспорту, доставляли і розміщували на складах, які торгпредства Укрзовнішдержторгу орендували у місцевих фабрикантів і комерсантів. Внаслідок сплати експортерами накладних витрат остаточною ціною українського хліба, привезеного до Європи, збільшувалася у середньому

на 34,56 зол. коп. за пуд [16, с. 8]. Але у післявоєнній Європі у 1922–1923 рр. існував значний попит на продукти рільництва, а тому продаж українського зерна за існуючими цінами все рівно був вигідною справою.

Раднарком УСРР постановою від 21 жовтня 1922 р. затвердив «Інструкцію про порядок укладання торгових угод за кордоном». Відповідно до неї усі учасники зовнішньої торгівлі могли здійснювати торговельні операції з продажу чи купівлі товарів за посередництвом українських торгпредств або самостійно. У останньому випадку вони «повідомляють про характер, час виконання і зміст угоди Торговим представництвом УСРР або УповНКЗТ. Якщо ті заперечують, то протягом двох тижнів мають обґрунтувати таке відмовлення і потребувати розірвати угоду як комерційно не вигідну» [7, с. 21].

Українські експортери, користуючись можливістю самостійно здійснювати зовнішньоторгівельні операції, спочатку намагалися особисто виступати продавцями зерна на зарубіжних ринках. Проте внаслідок відсутності комерційного досвіду такі спроби не завжди були вдалими. Так, восени 1922 р. представники Вукоспілки взявши участь в міжнародному ярмарку в Лодзі (Польща), продали велику партію ячменю місцевому комерсанту, а той одразу вигідно перепродав зерно іншому покупцеві [2, с. 23].

Поступово реалізацію українського зерна в Європі повністю взяли на себе торгпредства Укрзовнішдержторгу. Головними перевагами торгпредств над експортерами було те, що вони постійно перебуваючи за кордоном могли ретельно вивчати попит на зерно, відстежувати рух цін, встановлювати ділові стосунки з надійними промисловими і торговельними фірмами-покупцями.

Від реалізації наявного зерна, доставленого з України до Європи, торгпредства перейшли до запродажу збіжжя на певний термін, що дозволяло експортерам заздалегідь формувати асортимент і обсяг поставок хліба. Так, наприклад, у січні 1923 р. Укрторгпредство в Берліні повідомило Укрзовнішдержторгу про те, що ним укладено «угоду щодо продажу

15 тис. тонн жита іноземній фірмі з терміном поставки у лютому–березні. Жито, що знаходиться у розпорядженні Держбанку, має бути доставлене до Одеси і Миколаєва, звідти зерно зафрахтованими пароплавами «Пенсільванія» і «Експортборн» перевозитимуть до Гамбурга» [18, с. 17].

Представники торгпредств брали участь в роботі ярмарків, успішно продавали зерно на європейських хлібних біржах. Наприклад, восени 1923 р. на Роттердамській біржі у Голландії українське жито котирувалося на 3 гульдена за тонну вище, ніж жито американського походження [9, с. 14].

Українські торгпредства залучали до співробітництва іноземних контрагентів, що виконували транспортно-складські та інші операції із зерном. Так, Берлінське торгпредство у 1922–1923 рр. підтримувало ділові стосунки з німецькою компанією «Шеккер». Компанія здійснювала митне очищення прибулих з України товарів, їх транспортування по території Німеччини залізницею і по річках, страхувала товари від псування і крадіжок, зберігала товари на власних складах [20, с. 18].

У 1922/23 господарському році з України було вивезено 13573,8 тис. пудів зерна. Українські експортери одержали 1098,47 тис. зол. карбованців прибутку [16, с. 11]. Отже, кожний пуд зерна, реалізований за кордоном, приніс експортерам 8,09 зол. коп. прибутку.

Керівництво СРСР, розцінюючи експортну торгівлю хлібом як джерело надходження в радянську країну іноземної валюти, незабаром почало відстороняти Україну від присутності на зарубіжних ринках. 28 листопада 1923 р. Рада Праці й Оборони ухвалила постанову про створення акціонерного товариства «Експортхліб», якому було надано виняткове право здійснювати продаж зерна за кордоном.

У 1924 р. всі торгпредства Укрзовнішдержторгу було розформовано. Державні та кооперативні заготівельники українського збіжжя закуповували і доставляли зерно до прикордонних пунктів, але участі у самій експортній торгівлі вже не брали.

Висновки. У перші роки непу в Україні було відновлено експортну торгівлю зерном. Укрзовнішдержторг разом з провідними державними і кооперативними установами закуповували залишки збіжжя у хліборобів і перевозили його до прикордонних пунктів, де були розташовані митниці.

Призначене до вивозу за межі України зерно підлягало ретельній перевірці з якості. Експортери сплачували мито, цільовий, попудовий та інші збори, що використовувалися державою на відбудову транспорту, подолання наслідків голоду в Україні, ліквідацію безграмотності населення тощо.

Підготовлене до ліквідного стану зерно експортери вивозили до країн, де були відкриті торгові представництва Укрзовнішдержторгу. Саме торгпредства виявилися найбільш спроможними реалізаторами українського хліба, бо укладали угоди з надійними промисловцями і комерсантами-покупцями, брали участь у ярмарковій та біржовій торгівлі зерном. Торгпредства залучали до співробітництва іноземних контрагентів, що виконували транспортно-складські та інші операції із зерном.

Продаж збіжжя іноземним покупцям здійснювався за сталу валюту, приносив експортерам значний зиск.

Керівництво СРСР, розцінюючи експортну торгівлю хлібом як джерело надходження в радянську країну іноземної валюти, вже наприкінці 1923 р. відсторонило Україну від присутності на зарубіжних ринках. Зовнішньоторгівельні операції зі збіжжям було доручено виконувати спеціально створеному акціонерному товариству «Експортхліб».

Історичний досвід України з організації самостійної зовнішньої торгівлі зерном у перші роки непу заслуговує на увагу.

Державні й кооперативні установи на підставі ринкових стосунків закуповували зайве зерно у хліборобів.

Держава, стягуючи з експортерів зерна вивізні мито та інші збори, використовувала одержані кошти на відбудову транспорту, подолання наслідків голоду в Україні та на інші соціальні потреби. Завдяки цьому Україні вдалося у певній мірі відновити економіку без іноземних кредитів.

Головну роль у продажу хліба за кордоном відігравали торгпредства Укрзовнішдержторгу. Вони знаходили надійних покупців зерна, брали участь у ярмарковій та біржовій торгівлі українським хлібом. Торгпредства, залучаючи іноземних контрагентів до співробітництва в галузі транспортно-складських операцій, започаткували систему господарських відносин, ніні відомих як франчайзинг.

Саме тому сучасним експортерам зерна корисно знати і використовувати досвід своїх попередників.

Перспективи подальших досліджень. У статті не розкрито умови і порядок кредитування заготівельників і експортерів українського зерна. Не висвітлено умови і вартість страхування збіжжя під час його перевезень до європейських країн. Ці питання потребують додаткового вивчення.

1. *Кауфман М.Я.* Организация и регулирование внешней торговли России / М.Я. Кауфман. – М. – Л. : «Экономическая жизнь», 1925. – 168 с.
2. К весенней ярмарке в Лионе // Вестник Внешней Торговли (ВВТ) Украины. – 1923. – № 2–3. – С. 21–23.
3. *Коварский Б.Н.* Регулирование внешней торговли / Б.Н. Коварский. – М. : РИО НКВТ, 1925. – 108 с.
4. *Никитин В.И.* Николаевская хлебная биржа. Прошлое и настоящее / В.И. Никитин. – Николаев, 1993. – 118 с.
5. Официальный отдел. Постановление ВУЦИК от 09 июня 1923 г. «О сборе в пользу ЦК Последгол с экспортных и импортных товаров» // ВВТ Украины. – 1923. – № 31. – С. 22.
6. Официальный отдел. Постановление СНК УССР «Об изменении действующего таможенного тарифа по европейской торговле» от 20 апреля 1922 г., протокол № 24 // ВВТ Украины. – 1922. – № 46. – С. 31.
7. Официальный отдел. Постановление СНК УССР от 21.11.22 г. «Инструкция о порядке заключения торговых сделок за границей» // ВВТ Украины. – 1923. – № 1. – С. 21.
8. Официальный отдел. Целевой налог на экспортируемый хлеб // ВВТ Украины. – 1923. – № 26. – С. 14.
9. Перспективы хлебной торговли // ВВТ Украины. – 1924. – № 14. – С. 14.

10. Работа Укрвнешгосторга на местах // ВВТ Украины. – 1922. – № 46. – С. 19.
11. Русский экспорт и внешние рынки (торгово-политические условия русского экспорта) / Б.Е. Штейн и А.Я. Канторович ; под ред. Б.Е. Штейна. – М. : «Экономическая жизнь», 1923. – 168 с.
12. *Соболев М.* Экспортные таможенные пошлины / М. Соболев // ВВТ Украины. – 1922. – № 50. – С. 1–2.
13. *Соболев М.* К пересмотру таможенного тарифа / М. Соболев // ВВТ Украины. – 1923. – № 1–2. – С. 2–3.
14. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 10. – ст. 265.
15. *Соловей Д.* Заготівля та збут хліба на Україні року 1926–27. Матеріали до виучування хлібної торгівлі пореволюційної доби / Д. Соловей, І. Лебедицький. – Харків : Видання ЦСУ УСРР, 1929. – 84 с.
16. *Фрей Л.* Итоги деятельности Госторга (март 1922 – март 1924 г.) / Л. Фрей // ВВТ Украины. – 1924. – № 14. – С. 2–4.
17. *Хромов І.О.* Товарні біржі України в період нової економічної політики (1921–1928 рр.) : монографія / І.О. Хромов. – Одеса : принт-студія «Абрикос», 2010. – 148 с.
18. Хроника. В Укрвнешгосторге // ВВТ Украины. – 1923. – № 7. – С. 17.
19. Хроника. На Крещенской ярмарке // ВВТ Украины. – 1923. – № 1. – С. 19.
20. Хроника. Торговое представительство УССР в Центральной Европе // ВВТ Украины. – 1923. – № 1. – С. 18.
21. Хроника. Хлебный отдел // ВВТ Украины. – 1923. – № 8. – С. 18.
22. *Шабаташ М.* Накладные расходы по хлебоэкспорту / М. Шабаташ // ВВТ Украины. – 1924. – № 9–10. – С. 2–8.

Транслітерований список джерел

1. *Kaufman M. Ya.* Organizatsiya i regulirovanie vneshnei trgovli Ros-sii / M. Ya. Kaufman. – M. – L. : «Ekonomicheskaya zhizn'», 1925. – 168 s. [in Russian]
2. K vesennei yarmarke v Lione // Vestnik Vneshnei Torgovli (VVT) Ukrainy. – 1923. – № 2–3. – S. 21–23. [in Russian]
3. *Kovarskii B. N.* Regulirovanie vneshnei trgovli / B. N. Kovarskii. – M. : RIO NKVT, 1925. – 108 s. [in Russian]

4. *Nikitin V.I.* Nikolaevskaya khlebnaya birzha. Proshloe i nastoyashchee / V.I. Nikitin. – Nikolaev, 1993. – 118 s. [in Russian]
5. Ofitsial'nyi otdel. Postanovlenie VUTsIK ot 09 iyunya 1923 g. «O sbore v pol'zu TsK Posledgol s eksportnykh i importnykh tovarov» // VVT Ukrainy. – 1923. – № 31. – S. 22. [in Russian]
6. Ofitsial'nyi otdel. Postanovlenie SNK USSR «Ob izmenenii deistviyushchego tamozhennogo tarifa po evropeiskoi torgovle» ot 20 aprelya 1922 g., protokol № 24 // VVT Ukrainy. – 1922. – № 46. – S. 31. [in Russian]
7. Ofitsial'nyi otdel. Postanovlenie SNK USSR ot 21.11.22 g. «Instruktsiya o poryadke zaklyucheniya torgovykh sdelok za granitsej» // VVT Ukrainy. – 1923. – № 1. – S. 21. [in Russian]
8. Ofitsial'nyi otdel. Tselevoi nalog na eksportiruemyy khleb // VVT Ukrainy. – 1923. – № 26. – S. 14. [in Russian]
9. Perspektivy khlebnoi torgovli // VVT Ukrainy. – 1924. – № 14. – S. 14. [in Russian]
10. Rabota Ukrvneshgostorga na mestakh // VVT Ukrainy. – 1922. – № 46. – S. 19. [in Russian]
11. Russkii eksport i vneshnie rynki (torgovo-politicheskie usloviya russkogo eksporta) / B.E. Shtein i A.Ya. Kantorovich ; pod red. B.E. Shteina. – M. : «Ekonomicheskaya zhizn'», 1923. – 168 s. [in Russian]
12. *Sobolev M.* Eksportnye tamozhennyye poshliny / M. Sobolev // VVT Ukrainy. – 1922. – № 50. – S. 1–2. [in Russian]
13. *Sobolev M.* K peresmotru tamozhennogo tarifa / M. Sobolev // VVT Ukrainy. – 1923. – № 1–2. – S. 2–3. [in Russian]
14. Sobranie uzakonenii i rasporyazhenii Raboche-krest'yanskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1921. – № 10. – st. 265. [in Russian]
15. *Solovei D.* Zagotivlia ta zbut khliba na Ukraini roku 1926–27. Materialy do vyuchuvannia khlibnoi torgivli porevoliuciinoi doby / D. Solovei, I. Lebedytskyi. – Harkiv : Vydannja TsSU USRR, 1929. – 84 s. [in Ukrainian]
16. *Frei L.* Itogi deyatelnosti Gostorga (mart 1922 – mart 1924 gg.) / L. Frei // VVT Ukrainy. – 1924. – № 14. – S. 2–4. [in Russian]
17. *Khromov I.O.* Tovarni birzhi Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.) : monografiia / I.O. Khromov. – Odesa : print-studiya «Abrykos», 2010. – 148 s. [in Ukrainian]
18. Khronika. V Ukrvneshgostorge // VVT Ukrainy. – 1923. – № 7. – S. 17. [in Russian]

19. Khronika. Na Kreshchenskoj yarmarke // VVT Ukrainy. – 1923. – № 1. – S. 19. [in Russian]
20. Khronika. Torgovoe predstavitel'stvo USSR v Tsentral'noi Evrope // VVT Ukrainy. – 1923. – № 1. – S. 18. [in Russian]
21. Khronika. Khlebnyi otdel // VVT Ukrainy. – 1923. – № 8. – S. 18. [in Russian]
22. *Shabadash M.* Nakladnye raskhody po khleboeksportu / M. Shabadash // VVT Ukrainy. – 1924. – № 9–10. – S. 2–8. [in Russian]

Одержано 12.02.2013.